

**ЧЕСЬКІ МАТЕРІАЛИ ФОНДУ НАЦМЕН НАУКОВОГО АРХІВУ
ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА
ЕТНОЛОГІЇ ІМЕНІ М. Т. РИЛЬСЬКОГО**

У Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України у Києві зберігаються матеріали архіву Кабінету для вивчення національних меншин України, який був створений 1929 р. при Етнографічній комісії Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН) за ініціативою вченого-славіста, філолога, краєзнавця, етнолога, педагога та громадського діяча Євгена Антоновича Рихліка [5, с. 18]. Значна частина документів висвітлює історію чеської колонізації українських земель, зокрема складну долю окремих людей, родин, громад в умовах розгортання національної політики царського уряду Російської імперії, а згодом – більшовицького уряду Радянського Союзу. Це рукописні та друковані документи, примірники преси, афіші, програми, реклама, календарі, фольклорні збірки, епістолярія, щоденники, фотознімки, статистичні та історичні дослідження тощо, де міститься інформація про соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток українських чехів, які намагалися пристосуватися до нових умов, водночас зберігаючи свій традиційний стиль життя та основні національні духовні засади.

Архів Кабінету нацмен мав непросту долю, а той факт, що він до сьогодні зберігся, можна вважати справжнім дивом і водночас великою вдачею для сучасної науки. Коли на початку 1931 р. голову Кабінету нацмен Євгена Рихліка, а він, до речі, був єдиним штатним співробітником цієї установи [1, с. 7], заарештували, засудили та ув'язнили в одному зі сталінських таборів Сиблагу [3, арк. 156], звідки він вже не повернувся [3, арк. 2], Кабінет нацмен припинив своє існування, а його науковий архів було передано разом із матеріалами Етнографічної комісії ВУАН до Інституту

українського фольклору АН УРСР, заснованого 1936 р. Згодом, після повернення з евакуації, у липні 1944 р., останній було перетворено на Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з липня 1964 р. – імені М. Т. Рильського), а з 1994 р. Інститут набув сучасної назви [44, с. 4].

На 18 жовтня 1958 р. Фонд 7 Нацмен, описаний Л. М. Товстоліс, охоплював 1869–1931 рр. і мав 89 одиниць збереження. На 15 жовтня 1930 р. в «Описі матеріалів Кабінету нацмен», складеному виконуючим обов'язки керівника Кабінету нацмен професором Рихліком, зазначено дванадцять відділів, які включали 142 справи [10, арк. 1]. Цілком очевидно, що зібрані Кабінетом архівні матеріали частково втрачені, що було обумовлено низкою об'єктивних причин. Чеським матеріалам пощастило, і їхні описи 1930 та 1958 рр. практично співпадають. Але відомо, що на момент створення «короткого реєстру колекцій та матеріалів» цього наукового архіву, Кабінет продовжував отримувати нові надходження з різних державних установ та від приватних осіб, які входили до його кореспондентської мережі. На жаль, вони так і не стали частиною архіву нацмен.

В основу наукового архіву Кабінету нацмен покладена колекція Євгена Рихліка, яку він почав власноруч збирати ще на початку 1920-х рр. Від моменту заснування Етнографічної комісії як секції Українського наукового товариства [43, с. 45] вчений був її членом, вивчаючи «етнографію чехів на Волині та українсько-чеські етнографічні взаємини», і за дорученням голови комісії академіка А. Лободи з 17 липня 1920 р. до осені 1924 р. проводив монографічне дослідження села Вільшанка на Житомирщині – своєї малої батьківщини, де зібрав безцінні матеріали з історії та культури українських чехів. Повернувшись до Києва і очоливши чеську трудову школу № 105 на Шулявці [3, арк. 43 зв.], вчений продовжував збирати колекцію, доповнивши її документами, фотографіями, рукописами, які стосувалися київських чехів. Згодом у Євгена Рихліка з'явилася мрія присвятити себе національному відродженню українських чехів, вивченню їхньої історико-культурної

спадщини, а пізніше – організувати науковий центр дослідження національних меншин України загальнореспубліканського значення.

Створений вченим науковий архів нацмен покликаний був, на його думку, сконцентрувати «усі писані та друковані матеріали, що мають будь-який стосунок до національних меншостей, – історичних документів, листів, фотографій, планів і т. ін.» [47, с. 7]. Вчений мав намір організувати пошукову роботу в усіх архівах УСРР і, по можливості, в інших республіках СРСР та за кордоном з метою «виявити, сконцентрувати й описати відповідні архівні матеріали, щоб мати змогу взятися до історичних досліджень національних меншостей» [3, арк. 235].

Стосовно збирання чеських матеріалів, Євген Рихлік домовився з чеським семінаром, яким керував А. Водседалек у Житомирському інституті народної освіти, та ініціював роботу В. Гнатюка з виявлення та опису чеських справ у Волинському архіві. Також вчений налагодив контакти з цілою низкою державних та наукових установ у м. Київ [46, с. 39–40]. Вони стали важливими джерелами поповнення наукового архіву Кабінету нацмен із чеської проблематики.

Літня експедиція 1929 р. на Волинь дозволила Є. Рихліку познайомитись з роботою серед чеського населення Волинського, Коростеньського, Шепетівського окружних бюро національних меншин, Волинського державного, Коростеньського та Шепетівського окружних музеїв краєзнавства [2, арк. 78, 78 зв.], налагодити з ними співпрацю [8, арк. 1]. Так, під керівництвом Кабінету нацмен аспіранти етнографічного відділу Волинського музею розробили план дослідження національних меншин Волині на 1929/30–1933/34 рр., згідно з яким мало проводитись вивчення чехів. Житомирські етнографи, як зазначив професор Н. Дмитрук, “забажали працювати за порадами і допомогою Кабінету нацмен”, розуміючи складність і важливість поставлених завдань [7, арк. 13–15].

Після інформування широкої громадськості про створення Кабінету національних меншин, до Є. Рихліка почали надходити листи від ентузіастів

вивчення чехів України, в яких вони пропонували свої послуги по збиранню матеріалів. Це були як представники чеської сільської інтелігенції (вчителі та лікарі), так і прості селяни, оскільки серед чехів був дуже високий відсоток писемних і національно свідомих.

Плідність роботи Кабінету національних меншин та поповнення його наукового архіву багато в чому залежали від створення кореспондентської мережі, тому одним з найголовніших принципів його діяльності Євген Рихлік вважав масовість та участь у “нацменознавчій” роботі, перш за все, представників національних меншин України. Наприкінці 1930 р. вченому вдалося налагодити контакт з найвіддаленішими національними поселеннями УСРР. Серед кореспондентів кабінету були наукові співробітники ВУАН, краєзнавчих музеїв, викладачі, аспіранти та студенти середніх спеціальних, вищих, партійних навчальних закладів, працівники бібліотек, архівів, лікарень і навіть прості колгоспники з числа мешканців колоній, які переймалися ідеєю збереження національної самобутності. Крім того, на початкових етапах збирання матеріалів з українського “нацменознавства” Кабінет національних меншин міг використати і кореспондентську мережу Етнографічної комісії, яка на 1 січня 1930 р. становила приблизно 2000 дописувачів [6, с. 22].

Особисто вчений зібрав колекцію матеріалів “Історія чеського друку на Україні”, куди увійшли книги, брошури, газети, журнали, календарі (усього понад 100 позицій), та “Архів українських чехів”, які стали за життя Євгена Рихліка так званим X Чеським відділом, а після ревізії 1958 р. – 6-м відділом «Архіву нацмен» [45, с. 86–87].

В архіві ми знаходимо важливі статистичні дані, опрацьовані Євгеном Рихліком за результатами перепису населення 17 грудня 1926 р. Він зробив докладні таблиці та діаграми щодо основних національних меншин республіки по районах та округах, в тому числі і чехів. Викликають інтерес такі статистичні розробки вченого: “Національний склад округ” (таблиця), “Національний склад округ” (41 діаграма і 41 таблиця), “Діаграма

національних районів УРСР”, “Діаграма національних рад УСРР”, “Статистичний опис національного складу Коростеньщини”, “Національні Сільради на Волині”, “Людність, що вживає мову своєї національності, у відсотках” (діаграма), “Відсоток письменних мовою своєї національності від загального числа письменних” (діаграма), “Національні школи на Україні 1927-го і 1929-го рр.” (таблиця), “Мережа культосвітніх установ нацмену” (таблиця), “Список національних сільрад Волинської округи по стану на 1-е жовтня 1929 р. (із зазначенням назв окремих населених пунктів, що входять до складу сільради)”, “Список та адреси чехів колишньої Росії. 1915 р.”, “Список та адреси київських чехів. 1915 р.” [10; 11; 12; 13; 14; 16; 17; 20]. Вони дозволяють скласти загальну картину «чеської людності» у межах СРСР. В цілому вчений нарахував по всій Україні біля 15905 чехів, з них – 3741 чол. у містах і 12164 чол. по селах [14, арк. 8]. В одній тільки Київській округі (всього в УСРР було створено 41 округу) зафіксовано 2909 чехів, приблизно порівну міського та сільського населення, що склало біля 10,039% від усіх українських чехів [12, арк. 9]. Це дає підстави наголошувати на особливому значенні Київщини для розвитку українських чехів.

Євген Рихлік розробляв “нацменівське картографування”, застосувавши географічний метод, запроваджений у етнографічні дослідження другої половини 1920-х рр. В. Жирмунським, П. Богатирьовим, А. Ковалевським [9]. Ним були складені: “Схематична мапа нацменів УСРР”, мапа “Чехи України”, “Географічне розміщення десяти найчисленніших нацменів УСРР” (10 таблиць), “Список чеських селищ Волинської та Шепетівської округи” [10, арк. 1–6; 20]. Деякі картографічні матеріали з зазначених були втрачені, проте сучасна історична наука вже заповнила цю лакуну.

Окремим структурним підрозділом 6-го чеського відділу архіву нацмен виділені «Ілюстровані матеріали»: афіші київських чехів (Шулявка) чеською мовою за 1917 та 1925 рр., альбоми фотокарток чехів-переселенців в Радянському Союзі, в тому числі і в українських чеських поселеннях

(Крошня, Вільшанка, Високе на Волині, Вишеград Київської округи) [41]. Вони датуються від 1886 р. до 1930 р. (усього 48 світлин) і містять інформацію про побутові деталі життя українських чехів: моду на одяг, прикраси, зачіски, аксесуари, деталі інтер'єру житлових приміщень, особливості господарських споруд, способи організації дозвілля і т. п.

Так само цікаві і «Друковані матеріали», до яких віднесені примірники 9 періодичних видань за 1906–1928 рр., що були надруковані чеською мовою в Україні (*Českoruské Listy*, *Revoluce*, *Svoboda*, *Kronika*, *Taborita*, *Pravda*, *Volyňská Pravda*) та у Чехословаччині («*Rudé Pravó*») [42]. Ретельне вивчення матеріалів, що друкувалися для чеської спільноти в Україні, дають можливість з'ясувати, чим жили українські чехи, які проблеми їх цікавили, як вони ставилися до основних подій в країні, якою була державна політика щодо громадян чеського походження.

Матеріали архіву нацмен дозволяють дослідити і громадську активність українських чехів на прикладі відомих свого часу і впливових товариств – Добродійного та просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві, його драматичної та музичної секцій, «Союзу чеських товариств». Важливою є інформація про ставлення київських чехів до світової війни, військовополонених, про їхню благодійну діяльність тощо [22].

Надзвичайно важливими є документи, які висвітлюють історію створення чеської шкільної мережі на українських теренах, особливості народної педагогіки чеських переселенців, труднощі, з якими стикалися чеські діти, батьки та педагоги упродовж нелегкого процесу адаптації до специфіки виховної парадигми нової батьківщини. Матеріали чеських сільських шкіл Вільшанки та Високого на Волині містять вправи учнів з різних предметів, стінгазети, розклад занять, бесіди з вчителями, архівні матеріали до історії шкіл, офіційні відомості про них і т.п. Збереглися документи, зібрані особисто Євгеном Рихліком під час роботи у чеській школі на київській Шулявці («Відомість про стан приватного навчального

закладу з розряду м. Києва за II півріччя 1912/13 навчального року», програми та запрошення на новорічну ялинку, «Пісні та лічилки дітей чеської школи на Шулявці» – простий школярський зошит, писаний від руки вченим) [21].

Особливий різновид джерел в архіві нацмен – епістолярний – представлений листуванням різних осіб чеською мовою за 1878-99 рр., листами до Євгена Рихліка та Кабінету нацмен з чеських поселень. Найбільш привертає увагу кореспонденція С. Кржижанека з с. Крошня на Волині, де він відверто і жорстко коментує своє буття за радянської влади, утиски з боку місцевих органів, злиденність та відчай, що охопили чеських селян, негативні зміни, які відбувалися в економічному та духовному житті чеських родин [15; 19; 29; 33].

Надходили до Кабінету нацмен і відомості історичного характеру, які мали цінність для вивчення чеської колонізації українських земель і окремих населених пунктів – с. Вільшанка, Крошня, Малин [18; 34; 38; 40]. Вони були складені за спеціальною анкетною для збирання етнографічних даних про чеські населені пункти УСРР. Цю анкету розробив Євген Рихлік чеською мовою. Існував лише рукописний варіант, бо друкувати чеський текст не було технічної можливості.

Надзвичайно багатим є фольклорний розділ чеського відділу архіву нацмен. В ньому сконцентровані досить об'ємні «пісенники» (співаники) та збірки віршів, які кореспонденти Кабінету нацмен записували за найстаршими мешканцями своїх сіл. Заслуговують на особливу увагу фольклорні матеріали з с. Вільшанка за 1880, 1897-99 рр., 1922-24 р., 1928 р. – обсяг рукописів сягає 500 арк. Деякі збірки містять партитури пісень із підтекстовкою чеською мовою [23; 25; 27; 31; 39]. Це дає надію на повернення у повсякденний вжиток українських чехів призабутих чеських народних приказок, лічилок, віршів, пісень, обрядового фольклору.

Вражає також творча спадщина українських чехів своєю різноманітністю, талановитістю і прагненням виплеснути враження та емоції

від почутого і побаченого, пережитого і вистражданого. Поетичні та прозові літературні пошуки письменників-аматорів так ніколи і не були опубліковані, поховані від читачів у тиші архівного сховища. Так, нікому сьогодні не відомий Ярослав Андрус з с. Вільшанка, автор твору «Сон чеського бранця», датованого 1917 р. [24]. Залишаються невиданими вірші та уривки роману В. Мартиновського [26], описи винаходів, вірші «революційні, про шахтарів, Донбас та ін.» С. Кржижанека [30; 32], драма С. Чермака «У в'язниці» [37] та ін. Уважне вивчення цих рукописів дозволяє стверджувати про особливий творчий хист українських чехів, високий рівень духовного розвитку, освіти та виховання.

З наукової точки зору найбільш перспективними для подальшого дослідження чеської складової українського народу другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. є наративні джерела архіву нацмен – щоденники та спогади, які, попри свою суб'єктивність, дають нам відчуття присутності, безпосереднього спостереження, вживання в епоху і допомагають зрозуміти внутрішній світ пересічних учасників історії, які будували своє життя на межі різних культур і світоглядів. Спогади з особистого життя, опис життя чехів на Україні, спогади про чеський народ, листи та нотатки Яна Кржижанека з перших днів перебування на Україні та його опис села Крошня, щоденник родини Ербена за серпень 1914 – квітень 1917 рр., щоденник військовополоненого Стефана Чермака за червень 1916 – вересень 1916 р. та за жовтень 1916 – серпень 1917 рр., січень 1918 – травень 1919 рр. заслуговують на окрему наукову розвідку [33; 35; 36].

Серед документів архіву нацмен зберігаються відомості про безпрецедентний у межах УРСР досвід створення приватного музею чеського побуту у Крошні Чеській на Волині чеського селянина, поета, винахідника, в тому числі і у військовій сфері, Стефана Кржижанека, який переймався проблемою збереження та відродження чеської культури в Україні [28]. Цей музей мав 336 експонатів, які розміщувалися у простій сільській хаті і були придбані Кржижанеком власним коштом або прийняті у подарунок. Цей

музей відвідали представники грецької та французької делегацій. С. Кржижанек мав намір подарувати експонати своєї колекції Волинському музею [3, арк. 266–267], але був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та підготовці до збройного повстання проти існуючої влади [4, с. 32], а його музей, скоріше за все, був розорений і розграбований. Унікальність опису експонатів музею полягає в тому, що він є чи не єдиним джерелом інформації про музей та збирання етнографічних матеріалів С. Кржижанеком.

Важко переоцінити важливість збережених документів. Вони свідчать про рівень розвитку чехознавства у 1920-х рр., про міру зацікавленості держави та представників чеської меншини у вивченні етнічної історії України, про успіхи вітчизняної науки в цілому у 30-х рр. ХХ ст. Чеські матеріали, зібрані у науковому архіві Кабінету нацмен Етнографічної комісії ВУАН, досі недостатньо вивчені та залучені до наукового обігу й потребують всебічного опрацювання.

Джерела та література:

1. Витяг з протоколу № 2. Засідання президії Всеукраїнської Академії наук. 17 січня 1930 р. // Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1930. – № 1. – С. 6–7.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. р. – 6121, оп. 2, спр. 3301, 119 арк.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. р – 8840, оп. 3, спр. 7753, 282 арк.
4. ДАЧО, ф. р – 8840, оп. 3, спр. 7754, 98 арк.
5. До історії архівного фонду Національної Академії наук України (1918–1933): Формування, склад, зміст // Історія Національної Академії наук України (1918–1933): Науково-довідниковий апарат / Відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: НБУВ, 2002. – С. 7–53.

6. Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // Бюлетень Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. – 1930. – № 15. – С. 20–24.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, спр. 1058, 18 арк.
8. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 18706, 2 арк.
9. Ковальов П. Рецензія. Богатырев П. К вопросу об этнологической географии . Slavia. Ročník VII. – Sešit 3. – S. 600 – 611. // Етнографічний вісник. – 1930. – Кн. 9. – С. 268 – 269.
10. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – НА ІМФЕ), ф. 7 – 1/1, 7 арк.
11. НА ІМФЕ, ф. 7 – 1/4, 6 арк.
12. НА ІМФЕ, ф. 7 – 1/6, 18 арк.
13. НА ІМФЕ, ф. 7 – 1/7, 46 арк.
14. НА ІМФЕ, ф. 7 – 1/8, 23 арк.
15. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/22, 1 арк.
16. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/24, 31 арк.
17. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/25, 24 арк.
18. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/27, 6 арк.
19. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/29, 33 арк.
20. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6а/31, 35 арк.
21. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6б/33–36, 52 арк.
22. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6в/37–40, 163 арк.
23. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6г/41–48 а, 244 арк.
24. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6г/43, 17 арк.
25. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6д/49–50, 296 арк.
26. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6д/51, 143 арк.
27. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6д/52, 38 арк.
28. НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/30, 6 арк.

- 29.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/53, 40 арк.
- 30.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/54, 22 арк.
- 31.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/55, 104 арк.
- 32.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/56, 37 арк.
- 33.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/58, 15 арк.
- 34.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/59, 2 арк.
- 35.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6е/60, 53 арк.
- 36.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6ж/61–63, 202 арк.
- 37.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6ж/66, 10 арк.
- 38.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6ж/67, 9 арк.
- 39.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6з/68, 4 арк.
- 40.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6з/70, 60 арк.
- 41.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6з/71–76, 48 арк.
- 42.НА ІМФЕ, ф. 7 – 6і/77–87, 220 арк.
- 43.Одарченко П. Етнографія / П. Одарченко // Енциклопедія українознавства: В 3 т. – К.: «Віпол», 1994. – Т. 2. – С. 45–48.
- 44.Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського / Від. ред. Г. А. Скрипник. – К.: Нан України. ІМФЕ ім. М. Рильського, 2005. – 408 с.
- 45.Рихлік Є. До організації кабінету виучування нацменів при ВУАН / Є. Рихлік // Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1929. – № 3–4. – С. 85–87.
- 46.Рихлік Є. Кабінет нацмен / Є. Рихлік // Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1930. – № 2. – С. 39–41.
- 47.Рихлік Є. Науково-дослідча праця серед нацменів / Є. Рихлік // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1918. – № 10. – С. 1–8.